

Ewa Zalewska

POLONIKA W KSIĘGOZBIORZE JAKUBA HENRYKA FLEMMINGA¹

W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie znajduje się rękopis zatytułowany "Cathalogus Bibliothecae Flemmingae"². Został on sporządzony na początku XVIII w. i zawiera spis książek znajdujących się w zbiorach biblioteki Jakuba Henryka Flemminga /1667-1728/, feldmarszałka wojsk saskich, zaufanego doradcy Augusta II Mocnego, koniuszego litewskiego. Postać właściciela księgozbioru nie doczekała się, jak dotąd, szerokiego monograficznego opracowania. Wspominany jest jedynie w studiach dotyczących epoki saskiej. Zarówno historiografia niemiecka, jak i polska nie poświęciły jego osobie większej uwagi. Jedynie osiemnastowieczny historyk niemiecki Michael Ranft w kilka lat po śmierci feldmarszałka napisał jego biografię³. Należy przy tym zaznaczyć, że praca ta jest w niektórych fragmentach niezbyt wiarygodna i ogólnie nosi cechy panegiryku. Ranft, współczesny Flemmingowi, czerpał informacje od osób z najbliższego otoczenia dyplomaty i od niego samego. Fakty podane w tym dziełku są cenne i zasługują na uwagę, lecz ich interpretacja jest zbyt subiektywna.

Bardzo ogólnikowo i pobieżnie potraktowała osobę J.H. Flemminga "Allgemeine deutsche Biographie", publikując krótką notkę biograficzną⁴.

Nieco łaskawsza okazała się dla niego historiografia polska. Wiele interesujących informacji na temat życia i działalności Flemminga napotykamy w pracach historyków zajmujących się epoką saską: J. Feldmana, K. Jarochońskiego, S. Askenazego, J. Staszewskiego⁵. Władysław Konopczyński jest autorem interesującego artykułu⁶ oraz hasła "Jakub Henryk Flemming", zamieszczonego

w "Polskim słowniku biograficznym"⁷. Zaś w ostatnich latach uważa się na postać tego znakomitego dyplomaty zwrócił Józef Gierowski⁸.

Trudno wytłumaczyć ten brak zainteresowania osobą jednego z najwybitniejszych mężów stanu Europy początków XVIII w. Na pewno nie jest to kwestia niedostatecznej ilości źródeł. Baza źródłowa jest niezwykle bogata. Osobiste archiwum Flemminga /korespondencja prywatna i dyplomatyczna, osobiste zapiski/, znajdujące się w Saskim Archiwum Krajowym, obliczane jest na dziesiątki tomów. Jedynie mikroskopijna część tych zbiorów została opublikowana w XIX w. przez Edwarda Raczyńskiego⁹.

W 1913 r. Kazimierz M. Morawski napisał studium na temat osobistych zapisków Flemminga¹⁰. W rozprawie tej wspomina, że opracowaniem dzienników marszałka zajmował się Zygmunt Tarliński. Na tej wzmiance jednak ślad urywa się.

Na podstawie informacji zaczerpniętych z różnych źródeł i opracowań można odtworzyć obraz działalności Jakuba Henryka Flemminga w Polsce.

Przybył do Polski w 1697 r., by wziąć udział w imieniu swego władcy elektora saskiego Fryderyka Augusta Wettina w elekcji króla. Za liczne obietnice udało mu się zdobyć tron Rzeczypospolitej dla Sasa. W ten sposób zaskarbił sobie łaski nowego króla polskiego, który na wiele lat powierzył mu kierownictwo dyplomacją saską. Flemming brał udział we wszystkich ważniejszych wydarzeniach tego okresu /wojna północna, detronizacja i abdykacja Augusta II, walka o odzyskanie tronu/, sporządzał plany modernizacji ustroju Rzeczypospolitej. Jako dyplomata, doradca królewski, żołnierz i dowódca, Flemming jest osobowością nieprzeciętnego formatu, wyrastającą ponad całe otoczenie Augusta II. Był największą indywidualnością dworu saskiego, wywierając decydujący wpływ na dyplomację saską, a po części i polską. Giętki dyplomata, obeznany z tajnikami polityki europejskiej, dorównywał najwybitniejszym statystom tego okresu.

Przebywając przez wiele lat w Polsce, nawiązał bliskie kontakty z wieloma polskimi rodami: Szaniawskimi, Przebendowskimi, Czartoryskimi /w dużym stopniu przyczynił się do powstania późniejszej "Familii"/. Przez swoje małżeństwa wszedł do najznakomitszych rodów magnackich /pierwsze małżeństwo z Franciszką Sapieżanką, drugie z Teklą Radziwiłłówną/.

Był człowiekiem gruntownie wykształconym, studiował na uniwersytetach w Lejdzie i Utrechcie, posiadał bogaty księgozbiór,

różnorodny i wszechstronny. Współcześni wspominają go jako człowieka światłego i mądrego, ale z drugiej strony widzą go jako "bon-vivanta" i sybarytę. W stosunkach z ludźmi stanowczy, zarówno w słowach, jak i w czynach. Zaletami towarzyskimi, dowcipem i ogładą umiał zjednywać sobie mężczyzn i kobiety. Te ostatnie szczególnie podziwiała jego energię i bogactwo. Lubił przepych i wygodę. Był koneserem sztuki - wybudował między innymi Pałac Japoński w Dreźnie¹¹. Słynął jako znawca problematyki teologicznej i filozoficznej¹².

Niewiele mamy informacji o dziejach biblioteki. Jej istnienie zapoczątkowali prawdopodobnie przodkowie Jakuba Henryka. On zaś kontynuował kolekcjonerską działalność i w decydującym stopniu przyczynił się do rozbudowy księgozbioru, wzbogacając go wieloma cennymi dziełami. Niestety, biblioteka po śmierci właściciela nie pozostała długo w rękach Flemmingów, chociaż Jan Jerzy Flemming odziedziczył znaczną część jego majątku. Część pozostała w rękach drugiej żony feldmarszałka. Na wyprzedaży w 1753 r. zbiory nabyli Radziwiłłowie. Wspomina o tym fakcie Józef Stanisław Sapięha w liście do Józefa Andrzeja Załuskiego. Píše: "Biblioteka Flemmingowska dostała się księciu wojewodzie wileńskiemu i jest ulokowana na Nieświeżu"¹³.

W korespondencji J.A. Załuskiego napotyamy również inną wzmiankę o zbiorach feldmarszałka Flemminga. Píše Franciszek Lanckoroński: "Z wyraźnej woli Kanclerza Dobrodzieja donoszę, iż ustnie traktuję co do zgodzenia się o pałacyk na Pradze za Bibliotekę Flemmingowską /.../, której masz katalog, siła może być warta, jako że jest w niej kupa manuskryptów"¹⁴. Z listu tego wyraźnie wynika, że księgozbiór zgromadzony przez feldmarszałka był znany i ceniony, że zainteresowany był nim sam założyciel Biblioteki Załuskich.

Lanckoroński wspomina też o manuskryptach, które miały znajdować się w zbiorach Flemmingowskich. Niestety katalog nic nie mówi na ich temat, gdyż zanotowano tu tylko druki. Być może rękopisy te to zbiór korespondencji przechowywany obecnie w Archiwum Krajowym w Dreźnie. Przypuszczam, że katalog nie odzwierciedla w pełni zbiorów biblioteki i że w pewnym czasie zaprzestano zapisywania przybywających do księgozbioru nabytków. Niejako potwierdzeniem tej hipotezy jest fakt, że ostatnie wpisy odnoszą się do książek wydanych w 1713 r., a Flemming zmarł pięć-

naście lat później. Trudno uwierzyć, że ten kolekcjoner dość nagle zaprzestał wzbogacania swoich zbiorów.

O bibliotece feldmarszałka wspomina także Franciszek Radziszewski: "Jeden z Radziwiłłów nabył drogą transakcji bibliotekę po Flemmingu /marszałku polnym H. Flemmingu/. Ten oddział był nazywany Biblioteką Flemmingowską¹⁵. Z dalszych informacji przekazywanych przez Radziszewskiego dowiadujemy się, że po pierwszym rozbiore Polski w 1772 r. zbiory całej ordynacji wywieziono do Petersburga. Biblioteka Flemminga podzieliła los zbiorów radziwiłłowskich. Większość książek włączono do zbiorów Biblioteki Akademii Nauk. Część księgozbioru, poświęconą problematyce teologicznej i filozoficznej, wydzielono z przeznaczeniem dla tamtejszej akademii duchownej i seminarium¹⁶.

Katalog księgozbioru został sporządzony w formacie in quarto na papierze czerpanym bez filigranu: jest oprawny w skórę. Na karcie tytułowej zamieszczono herb Radziwiłłów oraz ekslibris "Ex bibliotheca Radziviliana ducali Niesvisciensi. Loc. X N° 19". Składa się on z 249 ponumerowanych stron. Brak stron 3-6, 11-12, 25-26, które zostały wyrwane, o czym świadczą pozostawione resztki papieru. Nie wszystkie strony są tu zapisane. Wolne karty pozostawione pomiędzy poszczególnymi działami pozwalają przypuszczać, że były one przeznaczone do kontynuacji wpisów w katalogu. Przypuszczenie to potwierdzają dopiski sporządzone inną ręką niż w zrubie głównym.

Książki w języku łacińskim, francuskim, włoskim, hiszpańskim, polskim zostały wpisane pismem łacińskim, natomiast książki wydane w języku niemieckim zapisano pismem gotyckim.

Opis poszczególnych pozycji składa się z następujących elementów:

- 1/ nazwisko autora, podawane w dopełniaczu według zasad łacińskich, niezależnie od jego oryginalnej formy językowej;
- 2/ tytuł w skróconej formie - jeżeli dzieło zostało opatrzone komentarzem lub notami, podawano nazwiska ich autorów; w przypadku dzieł autorów starożytnych często ograniczano się do podania nazwiska autora, nie podając tytułu książki;
- 3/ miejsce wydania w formie skróconej;
- 4/ rok wydania;
- 5/ liczba tomów;
- 6/ informacja o dziełach współprawnych;

7/ informacja o materiale ilustracyjnym;

8/ uwagi o egzemplarzach zdefektowanych i o darach.

Cały księgozbiór podzielono na kilkanaście działów, a w ich ramach zastosowano układ według formatów.

Podział księgozbioru na poszczególne działy przedstawia się następująco:

"LIBRI THEOLOGICI". Dział liczący 238 pozycji, w którym zgromadzono książki o treści teologicznej. Dział ten rozpoczynają wydania "Biblii" /osiem egzemplarzy Starego Testamentu w językach: hebrajskim, niemieckim, łacińskim, włoskim, francuskim oraz cztery edycje Nowego Testamentu/. Spośród teologów wczesnochrześcijańskich, których nazwiska zapisano w katalogu biblioteki, warto wymienić Klemensa z Aleksandrii, św. Augustyna, św. Ambrożego, Cassiodora. Bogato reprezentowana jest twórczość teologów czasów reformacji: Jana Husa, Hieronima z Pragi, Pietro Pomponazziego, Jakuba Arminiusa, Roberta Barclaya. Zaś spośród pisarzy kontrreformacyjnych uwagę obdarzył Flemming Jacques-Bénigne Bossueta.

"LIBRI ECCLESIASTICI" /61 pozycji/. Zgromadził tu feldmarszałek literaturę dotyczącą historii Kościoła - od jego początków do współczesności. Okres wczesnochrześcijański reprezentują dzieła Euzebiusza z Cezarei, Teodoretę, Sulpicjusza Sewera. Znaczną część tego działu stanowią prace autorów tworzących w XVI i XVII w.: Luisa Maimbourga, Johana Sleidana, Pietra Pallavicino.

Dział "LIBRI POLITICI ET HISTORICI", liczący 832 pozycje, został podzielony przez autora katalogu na cztery poddziały zatytułowane: "libri iuris publici", "libri iuris publici et politici", "libri historico-politici", "libri iuris publici et historico-politici". Jest to największy dział biblioteki flemmingowskiej. Z mnogością zgromadzonych tu druków wiąże się ich znaczna różnorodność treściowa. Ogólnie można powiedzieć, że dotyczą one spraw polityki i prawa, rozumianych bardzo szeroko, zarówno w aspektach filozoficzno-społecznych, jak też psychologicznych i ekonomicznych. Znajdujemy tu podstawowe dzieła z zakresu prawa i teorii państwa /Arystoteles, Cynceron, Niccolo Machiavelli, Justus Lipsius, Hugo Grotius, Samuel Pufendorf, Thomas Hobbes, Gottfried Leibniz/, które wytyczają kierunki rozwoju tych dziedzin od starożytności do czasów współczesnych.

Umieszczono tu również zbiory praw niemal wszystkich państw europejskich, szczególną uwagę zwracając na prawodawstwo niemiec-

kie. Ponieważ Flemming prowadził ożywioną działalność dyplomatyczną, nie zabrakło w jego księgozbiornie publikacji poświęconych tej tematyce: rozprawy A. de Wicqueforta, J. Silhona, wspomnienia F. de Bassompierre.

Największą część działu prawno-historycznego stanowi bogaty, nie uporządkowany zbiór drobnych druków, w większości przypadków niemożliwych do bliższego zidentyfikowania. Są to niewielkie objętościowo pozycje, wydawane okazjonalnie w trakcie prowadzenia wojen, najazdów, negocjacji pokojowych. Treść ich dotyczy wydarzeń, które miały miejsce w Europie od XVI do początków XVIII w.

"LIBRI MEDICI ET PHISICI" /52 pozycje/. Nie jest to dział szczególnie interesujący. Nie został on zgromadzony przez specjalistę czy miłośnika tych dziedzin wiedzy. Nie napotykamy tu nazwisk wybitnych lekarzy czy przyrodników. Zbiór medyczno-fizyczny ograniczał się w zasadzie do dzieł o charakterze podręcznikowym i popularnym, zawierającym podstawowe wiadomości z tych dziedzin. Niektóre z nich, szczególnie książki medyczne, stoją na pograniczu magii, czarów i "tajemnych praktyk".

"LIBRI HISTORICI ANTIQUIORES" /51 pozycji/. Zgromadzono tu dzieła najwybitniejszych starożytnych historiografów greckich i rzymskich - Herodota, Plutarcha, Filostrata Flawiusza, Salustiusza, Liwiusza, Tacyta. W większości przypadków nazwiska autorów wielokrotnie powtarzają się, bowiem Flemming gromadził zarówno pełne wydania dzieł poszczególnych historyków, jak i pojedyncze prace. Wiele z nich zostało opatrzone komentarzami wybitnych współczesnych historyków. Znalazło się tu również kilka pozycji wydanych w serii "Ad usum Delphini".

W dziale zatytułowanym "LIBRI HISTORICI RECENTIORES", poświęconym historii nowożytnej, zgromadził Flemming 363 pozycje. Jest to zbiór bardzo bogaty i różnorodny. Odnajdujemy w nim prace opisujące i komentujące wydarzenia polityczne od XIII do początku XVIII w. Są tu opracowania poświęcone historii wszystkich ówczesnych państw europejskich. Do działu "Libri historici recentiores" wpisano między innymi prace Samuela Pufendorfa, Tomasa Campanelli, Niccolo Machiavellego, Jacques-Bénigne Bossueta, François Mezeraya, Mikłosa Istvanffiego. Odnajdujemy tu również dość pokaźny zbiór pamiątek znanych postaci historycznych, przede wszystkim dyplomatów i żołnierzy.

Dział nazwany "VOYAGES" liczył 57 pozycji. Jak wskazuje tytuł, zgromadzono tu literaturę podróżniczą, relacje z podróży po

niemal wszystkich państwach europejskich i wielu pozaeuropejskich.

Jedną z najbardziej interesujących części biblioteki Jakuba Henryka Flemminga stanowi dział nazwany "LIBRI PHILOSOPHICI ET MISCELLANEA", liczący 229 pozycji. Można w nim wyodrębnić trzy zasadnicze grupy: książki o treści ściśle filozoficznej, antyczną literaturę piękną oraz miscellanea, na które złożyły się przede wszystkim słowniki językowe, gramatyki, prace o charakterze bibliograficznym i czasopisma.

Grupa dzieł o treści filozoficznej, która znalazła się w bibliotece flemmingowskiej, nie jest zbyt liczna, ale interesująca i wymowna. Reprezentowane są tu niemal wszystkie okresy rozwoju tej dyscypliny - od starożytności do początków XVIII w. Dają się tu zauważyć pewne luki, szczególnie wśród filozofów epok wcześniejszych, natomiast prace filozofów współczesnych zostały zgromadzone w szerokim zakresie. Napotykamy w tym dziale między innymi pisma Platona, Arystotelesa, Epikura, Seneki, Marka Aureliusza, św. Augustyna, Erazma z Rotterdamu, Michela Montaigna, Kartezjusza, Benedykta Spinozy, Pierre Bayle'a, Blaise Pascala, Gottfrieda Leibniza.

W antycznej literaturze pięknej, która znalazła miejsce w tym dziale, dominują pisarze rzymscy - Plaut, Terencjusz, Owidiusz, Wergiliusz, Petroniusz, Persjusz, Juwenalis. Spośród wielkich pisarzy greckich odnotowujemy obecność dzieł Homera, Sofoklesa, Arystofanesa, Safony, Anakreonta.

Dział nazwany "EPISTOLAE, LETTRES" liczy 57 pozycji. Są to zbiory listów znanych osobistości historycznych /kardynał Richelieu, Philippe de Mornay, Arminius/, poświęconych różnorodnej tematyce. Część tego działu ma charakter beletrystyczny.

W dziale zatytułowanym "LIBRI COMICI, ROMAINS" zebrał feldmarszałek nowożytną literaturę piękną /113 pozycji/. Znajdujemy tu zaledwie kilka nazwisk pisarzy Odrodzenia /między innymi François Rabelais, Miquel Cervantes, Pierre de Bourdeille/, dominują zaś pisarze siedemnastowieczni. Najbarwniej prezentuje się literatura klasycyzmu: od chwili swych narodzin - przełomu barokowo-klasycystycznego - do pierwszych lat XVIII w. Mamy tu powieści Cyrano de Bergeraca, Gauthiera de La Calprenede'a, Paula Scarrona, Madelaine de Scudery, komedie Mollera, tragedie Pierre Corneille'a, utwory Jeana de La Fontaine'a, Nicolasa Boileau. Nie

zabrakło tu pozycji bardzo popularnych w owym czasie, których tytuły rozpoczynają się od słów "Amours de..." czy "Histoire de..." Dział "Libri comici, romains" jest częścią księgozbioru o wyraźnie relaksowym charakterze.

"LIBRI MATHEMATICI, MILITARIS, ARCHITECTURAE CIVILIS ET PICTORIA ARTIS" liczą 107 pozycji. Zgromadzono tu przede wszystkim fachową literaturę z zakresu wojskowości, architektury wojennej, budowy fortyfikacji. Odnajdujemy również kilka popularnych podręczników matematyki i geometrii oraz wiele książek z zakresu sztuki - architektury i malarstwa - o charakterze albumowym.

Pod względem treściowym, sposobu ujęcia tematu, poziomu naukowego, umieszczonych tu książek być może nie jest to dział najbardziej interesujący. Najbardziej fachowa, postawiona na najwyższym poziomie jest część poświęcona wojskowości, natomiast skład pozostałych części jest dość przypadkowy. Ale jest to dział biblioteki interesujący ze względu na poziom estetyczny zawartych w nim druków. Większość książek tu zapisanych była opatrzona licznymi ilustracjami, które wzbogacały treści w nich zawarte i właśnie ryciny stanowią w wielu przypadkach o wartości dzieła.

Kolejny dział biblioteki Flemminga zatytułowano "LIBRI GEOGRAPHICI"; liczył on 97 pozycji. Są to głównie informatory geograficzno-polityczne, przewodniki dla podróżnych. W tej grupie książek wyróżnia się interesujący zbiór map i atlasów, wśród których czołowe miejsce zajmuje jedenastotomowy "Atlas Maior" wydany przez Jeana Bleau. Sławę zyskały mu niezwykle piękne miedzioryty. Inne wybitne dzieło sztuki miedziorytniczej to "Topographia" Mateusza Meriana. W zbiorze książek geograficznych wyróżniają się także tomiki z serii elzevierowskich "republiki".

Ostatni dział biblioteki nosi nazwę "LIBRI GENEALOGICI ET HERALDICI" /57 książek/. Odnajdujemy w nim wiele wydawnictw, które w XVI i XVII w. uchodziły za najznakomitsze dzieła z tych dziedzin. Autorami ich byli między innymi Elias Reusner, Hieronim Hennings, Filip Jakub Spener, Nicolaus Ritterhausen, François Menestrier i Jean-Jacques Chifflet.

W sumie księgozbiór feldmarszałka Jakuba Henryka Flemminga liczył 2310 książek i należy, jak sądzę, do ciekawszych, jakie zostały zgromadzone w Polsce na przełomie XVII i XVIII w. Biblioteka ta, podobnie jak wiele innych powstałych w tym okresie, miała charakter uniwersalny. Zgromadzono w niej dzieła ze wszystkich niemal dziedzin wiedzy.

Zgodnie z tendencjami panującymi od XV do końca XVIII w. w szerokim zakresie reprezentowani są w zbiorze Flemminga pisarze antyczni. Napotyamy tu wydania dzieł autorów starożytnych w serii "Ad usum Delphini". Oczywiście seria ta nie była w pełni wartościowa pod względem naukowym i literackim, gdyż były to teksty specjalnie opracowane i nieco uproszczone. Ale obok tych "spłyconych" wydań znajdujemy edycje pełne dzieł najwybitniejszych pisarzy starożytności, opatrzone komentarzami znakomitych współczesnych uczonych, takich jak Jakub Gronovius, Justus Lipsius, André Dacier, Izaak Causabon. W wielu przypadkach napotyamy wydania opatrzone w katalogu notatką "cum notis variorum". Były to szczególnie interesujące i cenne wydawnictwa, uwzględniające historię krytycznych badań nad tekstem. Obok zasadniczego tekstu zawierały one obszernie uwagi krytyczne wraz z objaśnieniami filologicznymi.

Wprawdzie księgozbiór Flemminga określa się jako uniwersalny, to jednak najbardziej zostały w nim rozbudowane działy, które odzwierciedlają zainteresowania właściciela biblioteki. Dominują tu więc historia, prawo i polityka, teologia i filozofia. Jak widać, dziedzin tych jest kilka, ale wszystkie posiadają interesującą reprezentację w księgozbiórze.

Historia to nie tylko prace autorów starożytnych, ale także nowożytnych, przede wszystkim siedemnastowiecznych. Jest tu historia w ujęciu naukowym, przekrojowym i historia widziana bardzo indywidualnie oczyma uczestników wydarzeń.

Z historią blisko związana jest polityka, również licznie reprezentowana w bibliotece ministra, który szczególnie zainteresowany był problemami wielkiej polityki i rozgrywek dyplomatycznych.

Natomiast książki z zakresu prawa wskazują na zafascynowanie Flemminga teorią prawa naturalnego, poglądami Hugo Grocjusza, Samuela Pufendorfa oraz wcześniejszych teoretyków państwa i prawa, jak na przykład Niccolo Machiavelli.

W dziale filozofii również dominują twórcy nowożytnych teorii i systemów filozoficznych, jak Spinoza, Kartezjusz, Leibniz, Locke czy Bacon.

W dziedzinie książek o treści religijnej mamy do czynienia ze znaczną różnorodnością, gdyż zgromadzono tu książki autorów protestanckich i katolickich. Pewną przewagę mają pisarze protestanccy; przy czym wyróżniają się prace autorów ariańskich, które zostały zebrane w bardzo szerokim zakresie. Flemming, gorliwy luteranin, nie zasklepił się w kręgu literatury protestanckiej, lecz starał

się poznać także i inne odłamy i sekty religijne, zarówno kościołów reformowanych, jak i katolickiego.

Wspomniane działy można określić jako najbardziej "postępowe", nowoczesne i najciekawsze. Ale, żeby być obiektywnym, trzeba powiedzieć, że obok prac znakomitych autorów znajdowały się pozycje o przeciętnej wartości, popularne i bardzo tradycyjne, /na przykład zbiór przepowiedni Nostradamusa, wykład pseudofilozoficznej teorii Antoinette Bourignon czy alchemiczne traktaty/.

W księgozbiórce spotykamy literaturę wydaną głównie w trzech językach: łacińskim, francuskim i niemieckim oraz śladowe pozycje w innych językach /włoskim, hiszpańskim, angielskim, polskim/. Podobnie z autorami książek, którzy wywodzą się głównie z trzech kręgów: francuskiego, niemieckiego i niderlandzkiego. Niewiele tu nazwisk pisarzy pochodzących z Europy Środkowej i Wschodniej /z wyjątkiem Niemiec/.

Książki zgromadzone w tej bibliotece również pochodzą głównie z niderlandzkich, francuskich i niemieckich oficyn wydawniczych. Znaczna ich część, jak wynika z uwag zanotowanych w katalogu, co zostało też potwierdzone przez poszukiwania bibliograficzne, zawierała ilustracje, często barwne. Wiele pozycji wyszło spod pras największych oficyn XVI i XVII w. Wymienić tu warto przede wszystkim amsterdamską i lejdejską drukarnię Elzevierów, wydawnictwa Jeana Blaeu, antwerpską oficynę Krzysztofa Plantina, wydawnictwa Oporina, Janssona czy paryską Drukarnię Królewską.

Uniwersalny, obejmujący wiele dziedzin wiedzy skład księgozbioru pozwala przypuszczać, że jego właściciel usiłował ogarnąć całość ówczesnej nauki, zapoznać się z jej zdobyczami w wielu dziedzinach. Na wzór wielu mu współczesnych ulegał modnym w XVII w. hasłom pansofistycznym, pragnąc poznać jak najwięcej dyscyplin, ogarnąć jak najszersze horyzonty erudycyjne. Biblioteka jego mogła być najlepszym źródłem wiadomości i przyczynić się do ugruntowania pozycji Jakuba Henryka Flemminga jako człowieka światłego, wykształconego, który zadziwiał swoją erudycją, znajomością problematyki z zakresu wielu dziedzin.

Wiele poglądów, teorii prawno-politycznych, z którymi zapoznał się za pośrednictwem książek, stosował w swojej działalności na arenie dyplomatycznej i państwowej. Przykładem praktycznego wykorzystania poglądów zaczerpniętych z dzieł wielkich myślicieli są plany przebudowy czy też usprawnienia, modernizacji ustroju Rzeczypospolitej przedstawione w skierowanym do króla "Projekcie jak tron

polски dziedzicznym uczynić i prawdziwą wolność w tym kraju ustanowić"¹⁷.

Liczne wskazówki praktyczne wykorzystał w swoich poczynaniach na polu bitwy i przy budowie fortyfikacji /rozpoczął między innymi budowę Okopów św. Trójcy/.

Książki, które zgromadził w swojej bibliotece, mogły mu udzielić praktycznych rad, dostarczyć problemów do przemyśleń, do zadumy religijno-filozoficznej oraz uprzyjemnić wolny czas.

Polonika stanowią niewielką część księgozbioru Jakuba Henryka Flemminga. Jest ich zaledwie sto kilka pozycji. Nie może to dziwić, gdyż, jak sądzę, zainteresowanie Polską - jej historią, dorobkiem kulturalnym i gospodarczym, zrodziło się u ministra dość późno, prawdopodobnie wraz z planami zdobycia tronu polskiego dla saskiego władcy. Można przypuszczać, że jedynie polonika o treści teologicznej znajdowały się w księgozbiornie wcześniej, a było to zgodne z osobistymi zainteresowaniami właściciela zbioru.

Wyodrębnienie poloników z całości księgozbioru wydaje się być uzasadnione faktem, że Flemming przez wiele lat był z Rzeczpospolitą związany, a co więcej - wywierał znaczny wpływ na sprawy polskie. Jego związki z Polską i Polakami powinny znaleźć pewne odbicie w księgozbiornie. Interesujące jest prześledzenie, co odczłowiec wybrał z dorobku polskiej kultury, co włączył do swej biblioteki; czy długoletni pobyt w Polsce wpłynął na wykształcenie określonego kierunku zainteresowań. Księgozbiór nie był oczywiście jedynym źródłem wiedzy Flemminga o naszym kraju, ale charakter księgozbioru może wiele powiedzieć na temat piśmienniczych źródeł jego wiedzy, opinii i sądów.

Najbardziej liczną grupą wśród poloników są książki o treści historycznej, których autorami są zarówno Polacy, jak i pisarze cudzoziemscy. Wśród nich można wyodrębnić pozycje historyczno-prawne. Drugą dużą grupę stanowią dzieła teologiczne. Inne działy, takie jak geografia, nauki ścisłe, literatura piękna reprezentowane są przez pojedyncze pozycje.

Omawianie rozpocznę od książek, które można określić jako historyczno-prawne. Są to dwa zbiory praw: "Leges, statuta ac privilegia Regni Poloniae" Jakuba Przyłuskiego¹⁸ oraz "Regni Poloniae ius publicum" Mikołaja Chwałkowskiego¹⁹.

Pierwszy z nich to zbiór praw polskich spisany na wzór kodeksu justyniańskiego. Obok tekstu przepisów znalazły się tu ko-

mentarze, nie zawsze odnoszące się do kodeksu. Wśród nich jest wiele uwag krytycznych skierowanych pod adresem duchowieństwa, co spowodowało, że znaczna część egzemplarzy została skonfiskowana wkrótce po wydrukowaniu, a pod groźbą klątwy zakazano sprzedaży tego dzieła. Być może te fakty sprawiły, że zbiór Przyłuskiego był bardziej popularny za granicą niż w Polsce. Korzystali z niego prawnicy i historycy zajmujący się problematyką polską²⁰.

Drugi zbiór praw został spisany przez Mikołaja Chwałkowskiego za panowania Jana III Sobieskiego. Wydanie z 1684 r., które znalazło się w zbiorze Flemminga, opatrzone zostało licznymi rycinami przedstawiającymi władców Polski²¹.

Jak już wspomniałam, najwięcej poloników znalazło się w dziele historii. Najpoważniejszą pozycją są tu "Annales" Jana Długosza²². Wprawdzie jest to ujęcie najwcześniejsze, doprowadzone do panowania Kazimierza Jagiellończyka, ale niezwykle wartościowe ze względu na podstawy źródłowe, na których oparł się autor, oraz rzetelność i sumienność opracowania²³.

Dziełem znacznie niższej rangi była próba całościowego ujęcia dziejów Polski Salomona Neugebauera "Historia rerum Polonicarum"²⁴. Składało się ono z pięciu ksiąg. W pierwszej autor zamieścił encyklopedyczne informacje o współczesnej mu Polsce /geografia, etnografia, kultura umysłowa, prawo, ustroj/. Natomiast w czterech następnych przedstawił dzieje Polski do 1444 r. Autor, aczkolwiek posiadał znaczną kulturę intelektualną, nie stworzył dzieła oryginalnego, jedynie zręczną kompilację prac historyków szesnastowiecznych²⁵.

Bardzo popularnym podręcznikiem historii Polski był "Florus Polonicus" Joachima Pastoriusa²⁶. Napisany zwięźle, jasno, treściwie, ograniczający się jedynie do przedstawienia dziejów politycznych²⁷.

Na uwagę zasługuje również praca pomorskiego historyka Krzysztofa Hartknocha "De Republica Polonica"²⁸. Dzieło składa się z dwóch części: pierwsza przedstawia dzieje polityczne narodu polskiego, druga zaś jest systematycznym wykładem prawa obowiązującego w Rzeczypospolitej. Autor, działający na terenie Pomorza, wśród antagonizmów polsko-niemieckich poddaje rewizji niektóre sądy historyków obydwu stron. Swoje twierdzenia popiera świadectwami źródłowymi. "De Republica Polonica" cieszyła się, szczególnie wśród cudzoziemców, dużym uznaniem za rzetelność i staranność²⁹.

Pozostałe polonika o treści historycznej, które odnajdujemy w księgozbiorze Flemminga, obejmują znacznie mniejsze przestrzenie czasowe. Do takich prac należą między innymi "Roczniki" Stanisława Orzechowskiego³⁰. Autor opisuje w nich głównie wypadki, które wydarzyły się w latach 1548-1552, choć sięga i do czasów nieco wcześniejszych. Przedstawia w nich sprawy, które zajmowały całą społeczność szlachecką, na przykład małżeństwo Zygmunta Augusta z Barbarą Radziwiłłówną, spory sejmowe toczące się wokół tego związku. A obok tego znajduje miejsce na opisanie wydarzeń ze swojego prywatnego życia. W rezultacie dają "Annales" bardzo interesujący i barwny obraz życia szlachty³¹.

Druga pozycja dotycząca wydarzeń XVI w., która znalazła się w księgozbiorze Flemminga, to "Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio" Andrzeja Maksymiliana Fredry³².

Wypadki czasów panowania Stefana Batorego, szczególnie wojny polsko-moskiewskiej, przedstawił Reinhold Heidenstein w "De bello Moscovitico"³³. Opisuje tu trzy zwycięskie wyprawy Batorego przeciwko carowi Iwanowi Groźnemu³⁴.

"Chronica gestorum Polonorum..." Pawła Piaseckiego również rozpoczyna się od opisu panowania Stefana Batorego, zaś zamyka ją rok 1648³⁵. Aczkolwiek autor za cel postawił sobie napisanie dzieła w pełni bezstronnego, to jednak znajdujemy w nim pewne deformacje i przemilczenia. Mimo to, "Kronika" stanowi doskonałą ilustrację poglądów ówczesnej społeczności szlacheckiej. Jak świadczą pamiętniki cudzoziemców, była ona pilnie czytana na Zachodzie i stanowiła ważne źródło informacji dla cudzoziemców. "Chronica gestorum..." przedstawia nie tylko dzieje Rzeczypospolitej w latach 1576-1648, ale także wydarzenia europejskie. Są one jednak gorzej opracowane i często pojawiają się tu błędy i nieścisłości³⁶.

Wśród książek prezentujących historię XVII w., które wpisano do katalogu biblioteki flemmingowskiej, napotykamy dzieło Antoniego Kobierzyckiego "Historia Vladislai" poświęcone królowi Władysławowi IV³⁷. Część pierwsza, która ukazała się drukiem, obejmuje dzieciństwo i młodość królewicza Władysława do chwili wstąpienia na tron³⁸.

W księgozbiorze odnajdujemy również "Annalium Poloniae Climacter..." Wespazjana Kochowskiego, obejmujące okres 1655-1668³⁹. Dzieło to zawiera studia nad wydarzeniami politycznymi współczes-

nymi autorowi. Szczególnie dużo uwagi poświęcił on "potopowi" szwedzkiemu. Mimo zebrania znacznego materiału źródłowego Kochowski nie umiał poradzić sobie z wydobyciem głównych procesów zachodzących w jego czasach. Nie miał również odpowiedniego rozeznanie w sprawach wielkiej polityki. Jest to jednak znacząca pozycja w polskiej historiografii XVII wieku⁴⁰.

Wśród książek historycznych znalazła się także "Polonia" Szymona Starowolskiego /drugi jej egzemplarz został umieszczony w dziale książek geograficznych/⁴¹. "Polonia" przedstawia opis geograficzno-polityczny siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Był to swego rodzaju informator przeznaczony dla cudzoziemców, który miał prostować obiegowe, fałszywe opinie i przekazy dotyczące Polski⁴².

Konkretnych, jednostkowych wydarzeń bądź niezbyt długiego okresu dotyczą takie pozycje, jak "Narratio legationis Zbaravia-nae" Samuela Kuszewicza, opisujące poselstwo polskie do władcy tureckiego w 1622 r.⁴³ oraz "Ecclipsis Poloniae" Stanisława A. Szczuki, obejmujące pierwsze lata panowania Augusta II Mocnego⁴⁴.

Również do czasów Augusta II odnoszą się "Memoires sur les derniers revolutions de la Pologne"⁴⁵. "Pamiętniki" te zostały wydane anonimowo - jako autor widnieje "un gentilhomme polonais" /szlachcic polski/, którego Karol Estreicher rozszyfrowuje jako Piotra Henryka Przebendowskiego⁴⁶. Treść książki dotyczy wydarzeń zaistniałych po detronizacji i abdykacji Augusta II. Autor omawia również powody powrotu króla do Polski i etapy odzyskiwania tronu.

W księgozbiornie Flemminga odnajdujemy też interesującą pracę poświęconą historii Prusów: "Alt und neuses Preussen" Krzysztofa Hartknocha⁴⁷. W dziele tym został zawarty opis ludu pruskiego: jego religii, obyczajów, obrzędów, języka, form rządu - począwszy od wstąpienia na te ziemie Zakonu Krzyżackiego do czasów współczesnych autorowi.

Ważna pozycja została zapisana w dziale epistolograficznym księgozbiornie Flemminga. Są to "Epistolae" Andrzeja Chryzostoma Załuskiego⁴⁸. Jak wskazuje tytuł, jest to zbiór listów pisanych do i przez autora, ale nie tylko. Znalazły się tam przede wszystkim pisma o treści publicznej, zbierane przez prawie czterdzieści lat, relacje z wydarzeń państwowych, mowy, odezwy, manifesty i diariusze sejmowe. W sumie "Listy" są zbiorem źródeł historycz-

nych. Na marginesie można dodać, że były one przez wiele lat jedynym zbiorem dokumentów dotyczących dziejów Polski przełomu XVII i XVIII w.⁴⁹.

W omawianej bibliotece odnajdujemy kilka interesujących relacji cudzoziemców o wydarzeniach zachodzących w Polsce. Warto tu wspomnieć dwutomowe dzieło Michela Rousseau de la Valette "Casimir, roy de la Pologne"⁵⁰. Jego autor przez wiele lat przebywał w Polsce, służył prawdopodobnie w armii Jana III Sobieskiego. Praca ta poświęcona jest panowaniu Jana Kazimierza, głównie zaś jego życiu osobistemu, ponieważ dzieje trzech romansów królewskich stanowią trzon tej książki. Natomiast działalność publiczna, polityczna władcy została jedynie naszkicowana⁵¹.

Ciekawą relację z podróży po Polsce przedstawił Franciszek Tanner w "Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam"⁵². Nie jest to praca ściśle historyczna, aczkolwiek tak została sklasyfikowana przez autora katalogu. Tanner, cudzoziemiec w służbie Michała Czartoryskiego, odbył wraz z dworem tego księcia poselstwo do Moskwy w 1678 r. Opisuje ówczesne miasta: Kraków, Częstochowę, Wrocław, Wilno, wjazd do Moskwy, audiencję u cara. Trafne obserwacje obyczajowe autora oraz dodane do tekstu ryciny nadają książce rangę ciekawego dokumentu życia polskiej szlachty drugiej połowy XVII w.⁵³.

Podobry charakter ma "Beschreibung dess Königsreichs Pohlen..." Richarda B. Connora⁵⁴. Jest to zbiór dziesięciu listów o bardzo różnorodnej treści. Znaczna ich część poświęcona jest historii Polski i Litwy, jej ustrojowi, formom rządu, sejmowi oraz opisowi geograficznemu Rzeczypospolitej⁵⁵.

Wydarzeniom współczesnym Flemmingowi poświęcona jest "Histoire de la scission en Pologne" Michela de la Bizardiere⁵⁶. Jest w niej opisana elekcja Augusta II widziana oczyma zwolennika księcia Conti. Przedstawia również wypadki, które nastąpiły już po koronacji: konflikt polsko-francuski, przybycie wojsk Kondeusza do Gdańska. Książka cieszyła się znaczną popularnością, o czym może świadczyć fakt, że w krótkim czasie po ukazaniu się została przetłumaczona na język angielski i holenderski⁵⁷.

Są to właściwie wszystkie ważniejsze polonika o treści historycznej, historyczno-prawnej, jakie odnalazłam w katalogu biblioteki Flemminga. Oprócz tych pokaźnych objętościowo pozycji, w księgozbiornie znajdowały się liczne drobne druki, wydawane oka-

zjonalnie. Można powiedzieć, że wiele z nich ma charakter propagandowy. Większość z nich pochodzi z czasów panowania Jana Kazimierza i dotyczy wojen polsko-szwedzkich. Jest tu między innymi odezwa króla do mieszkańców Gdańska, wyjaśniająca przyczyny konfliktu ze Szwecją⁵⁸ i tekst pokoju oliwskiego⁵⁹.

Przedstawione do tej pory polonika z biblioteki Jakuba Henryka Flemminga stanowią zbiór interesujący, ale w sumie dość przypadkowy, świadczący o tym, że marszałek, gromadząc swoją wiedzę o historii i prawach Polski, posługiwał się głównie kompendiami o charakterze popularnym. Zabrakło tu znaczących nazwisk polskich historiografów, autorów fundamentalnych opracowań dziejów Rzeczypospolitej. Z jednej strony świadczyć to może o tym, że Flemming preferował ujęcia bardziej współczesne, a mniej monumentalne, z drugiej zaś o istotnych lukach w zainteresowaniach feldmarszałka dorobkiem polskiej historiografii.

Druga poważna część poloników została zgromadzona w działach teologii i historii Kościoła. Najliczniej reprezentowani są tu pisarze związani z ruchem reformacyjnym, a szczególnie z działalnością Braci Polskich. Z całego dorobku arińskiego, co można wywnioskować z zebranego księgozbioru, Flemminga najbardziej zainteresowała ideologia socynianizmu.

Spośród wielu pozycji, których autorami byli pisarze arińscy, w bibliotece Flemminga na czoło wysuwa się monumentalna seria "Bibliotheca Fratrum Polonorum"⁶⁰. Zawiera one prace najwybitniejszych arian, zarówno Polaków, jak i cudzoziemców związanych z Akademią Rakowską. W jej skład weszły między innymi dzieła wszystkie Faustyna Socyna, dzieła egzegetyczne Jana Crella i Jonasza Schlichtynga. W pozostałych tomach znalazły się pisma innych wybitnych przedstawicieli ruchu: Andrzeja Wiszowatego i Samuela Przytkowskiego. Wydawnictwo to obejmuje podstawowy dorobek myślowy polskich arian. Ukazało się staraniem Andrzeja Wiszowatego, który znalazł w Amsterdamie schronienie po wygnaniu Braci z Polski /1638 r./. W sumie "Bibliotheca" ugruntowała i utrwaliła sławę Braci Polskich za granicą⁶¹.

Oprócz tego pomnikowego dzieła Flemming zgromadził kilka oddzielnych prac pisarzy arińskich. Bardzo interesującą jest pozycja zatytułowana "Historia reformationis Polonicae" Stanisława Lubienieckiego⁶². Właściwie nie są to dzieje reformacji polskiej, lecz historia jednego z jej kierunków - arianizmu - ujęta z róż-

nych punktów widzenia i przedstawiona na szerokim tle całego ruchu reformacyjnego. Jest to dziełko niewielkie, ale zawierające wiele treści, "pomnik wzniesiony reformacji polskiej", jak je określił Henryk Barycz⁶³. Poza tym w katalogu można znaleźć prace pióra Krzysztofa Osteroda⁶⁴, Joachima Stegmanna⁶⁵, Marcina Ruara⁶⁶.

Dorobek polskich arian stanowi znaczny wkład Polski do kultury europejskiej okresu baroku. W myśli Faustyna Socyna i jego uczniów znalazł swój początek oświeceniowy deizm. Na emigracji Bracia Polscy nawiązali kontakty z wybitnymi uczonymi tego okresu, a idee zawarte w ich pracach stały się inspiracją dla wielu filozofów: B. Spinozy, G.W. Leibniza, P. Bayle'a, J. Locke'a⁶⁷.

Pozostałe polonika są zjawiskami jednostkowymi w poszczególnych działach. Wśród książek geograficznych, oprócz wspomnianej już "Polonii" Szymona Starowolskiego, jest "Respublica sive status Regni Poloniae..." wydana w serii elzevierowskich "małych republik", zawierająca opis Polski, Litwy, Prus i Inflant⁶⁸.

W dziale "Libri philosophici et miscellanea" znalazł się "Nomenclator trilinguis" Jana Murmeliusa⁶⁹ /trzy języki wymienione w tytule to łaciński, polski i niemiecki/, drugi słownik to "Polnischer Sprachweiser" Aleksandra Raphaeli⁷⁰. Oprócz słowników znalazło się w tym dziale "Itinerarium" Karola Ogeriusa⁷¹. Do katalogu omawianej biblioteki wpisano również dzieło Łukasza Opalińskiego "De officis", traktat o moralności popularny w XVII i XVIII w., napisany jako podręcznik dla kolegów jezuickich⁷².

Dwa interesujące polonika odnajdujemy w dziale biblioteki nazwanym "Libri mathematici, militaris, architecturae civilis et pictoria artis". Są to prace z zakresu wojskowości. Pierwsza z nich to "Grossen Artillerie Feuerweck... Kazimierza Siemienowicza, wybitnego polskiego inżyniera, generała artylerii⁷³. Dzieło to oparte zostało częściowo na własnych doświadczeniach i obliczeniach autora, częściowo zaś na przeszło dwunastu powstałych wcześniej pracach z zakresu matematyki, techniki wojennej, chemii. "Grossen Artillerie" składa się z pięciu ksiąg zawierających między innymi opis działomiaru, informacje o sporządzaniu materiałów wybuchowych, omówienie urządzeń pirotechnicznych oraz opisy i rysunki rakiet wielostopniowych i baterii raketowych, które znalazły zastosowanie dopiero 300 lat później⁷⁴.

Autorem drugiego polonicum z zakresu wojskowości jest Adam Freytag, a nosi ono tytuł "Architectura militaris nova et aucta"⁷⁵. Dzieło swe poświęcił budowie fortyfikacji. Traktat ten zarówno współcześni, jak i historycy fortyfikacji uważali za najlepszy podręcznik budowy umocnień typu holenderskiego. Niezależnie od samego budownictwa wojskowego, książka ta, opatrzona licznymi ilustracjami miedziorytowymi, omawia tematy z zakresu urbanistyki i planowania przestrzennego⁷⁶.

Również Polakiem był Janusz Gehema, lekarz nadworny Jana III Sobieskiego, który zasłynął jako twórca podstaw organizacyjnych służby zdrowia w wojsku. W dziale "Libri phisici et medici" zapisano tylko jedno dzieło tego autora zatytułowane "Heilsame medicinische Lebens-Mittel..."⁷⁷.

Jedyną książką w języku polskim, jaka znalazła się w księgozbiornicy ministra, była "Argenida" Johna Barclaya⁷⁸. Jest to tłumaczenie z języka łacińskiego, dokonane przez Wacława Potockiego. W XVII w. był to niezwykle popularny romans, który obiegł Europę w wersji oryginalnej i w postaci licznych przeróbek⁷⁹.

Tak prezentują się polonika zgromadzone przez Jakuba Henryka Flemminga. Nie jest to pełna charakterystyka, gdyż opiera się na wybranych pozycjach niekompletnego przecież katalogu. Jednakże trzeba stwierdzić, że Flemming nie mógł poznać za pośrednictwem swoich książek w stopniu dostatecznym dorobku polskiej kultury i nauki. Wybór, jakiego dokonał, był przypadkowy i chaotyczny /z wyjątkiem twórczości pisarzy arikańskich/. Raczej z praktyki życiowej niż dogłębnych studiów książkowych poznawał widocznie wady i zalety Rzeczypospolitej. W swoich zapiskach często wspomina o związkach łączących go z naszym krajem. W memoriale skierowanym do króla w 1726 r. pisał, że rozpatrując zalety Polski, nie należy zbyt blisko przyglądać się detalom i szczegółom, bo jest to taka piękność, która podoba się jako całość, choć nie wyróżnia się niezwykłą urodą poszczególnych elementów⁸⁰.

Przypisy

- ¹ Artykuł stanowi fragment pracy magisterskiej zatytułowanej "Księgozbiór Jakuba Henryka Flemminga" napisanej pod kierunkiem dr. Józefa Wojakowskiego w Instytucie Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Warszawskiego w 1984 r.
- ² Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, rps sygn. 604.
- ³ M. Ranft, Leben und Thaten des Weltberühmten General-Feld-Marschall Jacob Heinrichs Graf von Flemming, Naumburg 1732.
- ⁴ Allgemeine deutsche Biographie, t. 7, Leipzig 1878, s.117-118.
- ⁵ J. Feldman, Polska w dobie wojny północnej, Warszawa 1925; K. Jarochoński, Dzieje panowania Augusta II od śmierci Jana III Sobieskiego do chwili wstąpienia Karola XII na ziemię polską, Poznań 1856 oraz tegoż autora Dzieje panowania Augusta II od wstąpienia Karola XII na ziemię polską aż do elekcji Stanisława Leszczyńskiego, Poznań 1876; S. Askenazy, Dwa stulecia. XVIII i XIX wiek, Kraków 1903; J. Staszewski, O miejsce w Europie. Stosunki Polski i Saksonii z Francją na przełomie XVII i XVIII wieku, Warszawa 1973.
Są tu oczywiście tylko przykładowe prace wybrane z bogatego dorobku historyków specjalizujących się w badaniach nad epoką saską.
- ⁶ W. Konopczyński, Feldmarszałek Flemming, "Roczniki Historyczne" 1949, s. 163-179.
- ⁷ Polski słownik biograficzny, t. 7, Warszawa 1947, s. 32-35.
- ⁸ Bardzo interesująco przedstawia działalność Flemminga w swoich licznych pracach, spośród których na szczególną uwagę zasługują: Między saskim absolutyzmem a "złotą wolnością", Wrocław 1953; W cieniu ligi północnej, Wrocław 1971; Dyplomacja polska doby saskiej, [W:] Dzieje dyplomacji polskiej, t. 2, Warszawa 1982; Polska, Saksonia i plany Augusta II [W:] Polska w epoce oświecenia. Państwo - społeczeństwo - kultura, Warszawa 1979.
- ⁹ Chodzi tu o "Archiwum tajne Augusta II", Wrocław 1843. W zbiorze tym zamieszczono kilka listów i pism Flemminga.

- 10 K.M. Morawski, Jakub Henryk Flemming w świetle swej spuścizny rękopiśmiennej [W:] Ze studiów nad epoką saską, Kraków 1913, s. 23-35.
- 11 W. Konopczyński, Feldmarszałek Flemming, s. 178.
- 12 K.M. Morawski, Jakub Henryk Flemming..., s. 29.
- 13 Biblioteka Narodowa, rps sygn. III.3252. List J.S. Sapiehy do J.A. Załuskiego z dnia 25 II 1754 r.
- 14 Biblioteka Narodowa, rps sygn. III 3245. List F. Lanckorońskiego do J.A. Załuskiego z dnia 12 II 1743 r.
- 15 F. Radziszewski, Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, Kraków 1875, s. 52-54.
- 16 Tamże.
- 17 "Projekt" ten został opublikowany we wspomnianym już wydawnictwie "Archiwum tajne Augusta II", t. 2, s. 1-9.
- 18 [b.m.] 1553.
- 19 Wyd. Regiomonti 1684
- 20 K. Grzybowski, Systematyka prawa w Polsce XVI w., jej rola i podłoże klasowe, Warszawa 1953, s. 112.
- 21 Por. K. Estreicher, Bibliografia polska, t. 14, Kraków 1892, s. 235.
- 22 J. Długosz, Historiae Polonicae libri XII. Francofurti 1711.
- 23 Historia nauki polskiej, t. 1, Wrocław 1970, s. 348.
- 24 Wyd. Francofurti 1611.
- 25 Historia nauki polskiej, t. 2, Wrocław 1973, s. 167.
- 26 [b.m.r.]
- 27 B. Bienkowska, T. Bienkowski, Kierunki recepcji nowożytnej myśli naukowej w szkołach polskich /1600-1773/. Cz. 2. Humanistyka, Warszawa 1976, s. 23-24.
- 28 Wyd. Jenae 1687.
- 29 Historia nauki polskiej, t. 2, s. 171.

- 30 Annales, Dantisci 1643.
- 31 Historia nauki polskiej, t. 2, s. 171.
- 32 Wyd. Dantisci 1643.
- 33 Wyd. Cracoviae 1594.
- 34 Historia nauki polskiej, t. 2, s. 186-188.
- 35 Chronica gestorum in Europa singularium recentiorum,
[b.m.r.]
- 36 Historia nauki polskiej, t. 2, s. 176-177.
- 37 Wyd. Dantisci 1655.
- 38 Encyklopedia S. Orgelbranda, t. 11, Warszawa 1862, s. 632--
-633.
- 39 W swoim zbiorze Flemming nie posiadał pełnego wydania "Annalium". W katalogu zanotowano jedynie "...Climacter secundus", Cracoviae 1688 oraz "...Climacter tertius", [b.m.] 1698.
- 40 C. Hernas, Barok, Warszawa 1976, s. 460.
- 41 Obydwa egzemplarze, które znajdowały się w bibliotece flemmingowskiej zostały wydane w Gdańsku w 1652 r.
- 42 C. Hernas, Barok, s. 356.
- 43 Wyd. Dantisci 1645.
- 44 [b.m.] 1709.
- 45 Wyd. Amsterdam 1710.
- 46 K. Estreicher, Bibliografia polska, t. 25, Kraków 1920,
s. 336-337.
- 47 Wyd. Francfurt 1684.
- 48 Epistolae historico-familiares, t. 1-3, Brunsbergae 1709-
-1711.
- 49 Wg K. Estreicher, Bibliografia polska, t. 33, Kraków 1933,
s. 157-161.
- 50 Wyd. Paris 1680.
- 51 W. Czermak, Studia historyczne, Kraków 1908, s. 279-280.
- 52 Wyd. Norimbergae 1689.

- 53 K. Estreicher, Bibliografia polska, t. 31, Kraków 1930, s. 22.
- 54 Wyd. Leipzig 1700.
- 55 Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda, t. 3, Warszawa 1860, s. 314.
- 56 Wyd. Paris 1700.
- 57 P. Larousse, Grand dictionnaire..., t. 2, Paris 1866, s. 436.
- 58 Causa ob quas Carolus Gustavus Sueciae Rex... Joannem Casimirum... bello adoriri, Toruń 1656.
- 59 Instrumentum des ewigen Fridens... im Kloster Oliwe, Dantzig 1660.
- 60 Wyd. Amsterdam 1668-1692. Pełne wydanie składa się z dziesięciu tomów, lecz jak wynika z zapisu w katalogu, w posiadaniu Flemminga znalazło się tylko dziewięć tomów tego dzieła.
- 61 Z. Ogonowski, Arianie polscy, Warszawa 1968.
- 62 Wyd. Freistadii 1682.
- 63 Historia nauki polskiej, t. 2, s. 184.
- 64 Unterrichtung von den vornehmsten Hauptpunkten der Christlichen Religion, Raclau 1625.
- 65 De judice et norma controversiarum fidei, Eleutherpoli 1644, oraz Prob der Einfaltigen Warnung fur Nue Plotinianischen oder Arianischen Lehr, Racaw 1633.
- 66 Epistolarum selectarum, Amstelodami 1682.
- 67 B. Suchodolski, Dzieje kultury polskiej, Warszawa 1980, s. 202-204.
- 68 Wyd. Lugduni Batavorum 1642.
- 69 Wyd. Cracoviae 1666.
- 70 Wyd. Leipzig 1690.
- 71 Ephemeridas sive iter danicum, polonicum..., Lutetiae Parisiorum 1656.
- 72 G. Hernas, Barok, s. 244.

- 73 Wyd. Francfurt am Mayn 1676.
- 74 T. Nowak, Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450-1850, Warszawa 1971, s. 79-80.
- 75 Wyd. Amsterdam 1665.
- 76 T. Nowak, Cztery wieki polskiej książki technicznej, s. 69-70.
- 77 Wyd. Francfurt 1689.
- 78 Wyd. Warszawa 1697.
- 79 E. Porębowicz, Literatura francuska, [W:] Wielka literatura powszechna, t. 2, cz. 1, Warszawa 1935, s. 211.
- 80 J. Gierowski, Dyplomacja polska doby saskiej, [W:] Dzieje dyplomacji polskiej, t. 2, Warszawa 1980, s. 341.